

خزائن الفتوح

اثر تاریخی - ادبی امیر خسرو دهلوی

هدی سید حسین زاده*

امیر ناصرالدین ابوالحسن خسرو فرزند امیر سیف‌الدین محمود دهلوی مشهور به «امیر خسرو» (۷۲۵-۶۵۱ ق) شاعر برجسته و مشهور زبان فارسی و هندی، از جوانی، چون پدرش که در دستگاه شمس‌الدین ایلتمش خدمت می‌کرد، به دربار غیاث‌الدین بلبن (حک: ۸۶-۶۶۴ ق) در دهلی راه یافت، و پس از درگذشت زود هنگام پدر، تحت تربیت پدر بزرگ مادریش، عمادالملک، قرار گرفت، که او نیز مسئولیت دفتر عریضه سپاه را بر عهده داشت.^۱ او در ملازمت بغرا خان و علاء‌الدین محمد، دو پسر سلطان غیاث‌الدین به لکهنوتی و ملتان رفت و به مدت پنج سال در دربار علاء‌الدین محمد به سربرد.^۲ امیر خسرو در حمله مغول‌ها به هند (۶۸۴ ق) به اسارت درآمد و پس از آزادی به دهلی رفت و چند سال بعد رهسپار اوده شد.^۳ او پس از درگذشت سلطان غیاث‌الدین (۶۸۶ ق)، به دربار معزالدین کیقباد رفت. امیر خسرو در مدت زندگی خود همواره در دستگاه‌های سلاطینی چون غیاث‌الدین خلجی (حک: ۷۱۵-۶۹۵ ق)،

* عضو هیئت علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران.

1. Rieu, Charles: *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Oxford, 1960, Vol. I, p.241.

۲. همان.

۳. شبلی نعمانی، تاریخ شعر و ادبیات در ایران شعراالعجم، ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۸۳۰، صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، ۱۳۵۵ ش، ج ۳، ص ۷۷۵؛

Schimel, A: "Amir Kosrow Dehlavi", *Encyclopaedia Iranica*, New York, Vol. I, p.964.

قطب‌الدین مبارک شاه (حک: ۲۰-۷۱۶ ق) و غیاث‌الدین تغلق (حک: ۲۵-۷۲۰ ق) و سرانجام محمد تغلق حضور داشت.^۱ توانایی شگرف امیر خسرو در نظم، و دامنه اطلاعات وسیع و قوه تخیل وی در داستان‌سرایی منظوم، سبب شد تا وی آثار با ارزش بسیاری در نظم و نثر پدیدآورد که در تمامی آنها فرهنگ و زندگی عامه مردم و وضعیت ادبی و هنری شبه‌قاره در دو قرن ۸-۷ ق منعکس است. از جمله این آثار می‌توان از دیوان و خمسه در نظم، اعجاز خسروی یا رسائل الاعجاز در قواعد نگارش و اصول دبیری و نثرنویسی که در ۷۱۹ ق نگاشته است، افضل الفوائد^۲ مجموعه‌ای از سخنان نظام‌الدین اولیا که در فاصله سال‌های ۷۱۹-۶۹۰ ق تألیف شد، نام برد.

شاید حضور امیر خسرو در دربارهای مختلف که از نزدیک شاهد بسیاری از وقایع تاریخی بود، سبب شد تا وی به تألیف اثری تاریخی نیز بپردازد که خود، آن را خزائن الفتوح نامید. او در این خصوص چنین سروده:

این نامه که نقد فتح دارد در جیب شد نام خزائن الفتوحش از غیب^۳
این فتح خزائن الفتوح است هر گوهر ازو چراغ روح است^۴

خزائن الفتوح که به تاریخ علانی و سرورالروح و فتح‌نامه نیز شهرت دارد، توسط مؤلف به سلطان علاءالدین محمد تقدیم شده است. امیر خسرو خود درباره تألیف کتاب چنین آورده:

”تا آن گونه که در بحور نظم غوص نموده بودم و انبارهای لآلی گرد آورده، خواستم که برای سده والا نثری نیز بیاریم“^۵.

اگرچه امیر خسرو هدف از تألیف خزائن الفتوح را چنین آورده: ”در ترتیب این کتاب مراتب جهاننداری را بر مدارج جهانگیری مقدم داشت“^۶، اما او در حقیقت بیشتر

۱. شمیل، همانجا؛ ریپکا، یان و دیگران، تاریخ ادبیات ایران، ترجمه عیسی شهابی، تهران، ۱۳۶۵ ش، ص ۳۸۳.
صفا ۷/۳-۷۷۶.

۲. افضل الفوائد در حقیقت منسوب به امیر خسرو است. (فقد پارسی).

۳. امیر خسرو دهلوی: خزائن الفتوح، به تصحیح محمد وحید مرزا، لاهور، ۱۹۷۶ م، ص ۱.

۴. همان، ص ۷.

۵. همان، ص ۳.

۶. همان، ص ۱۳.

به شرح فتوحات سلطان علاءالدین محمد خلجی از فتح دیوگیر تا پیروزی وی در سال ۷۱۱ ق پرداخته است.

خزائن الفتوح دارای قسمت‌های مختلفی است که هر قسمت یا پاراگراف با عنوان خاص که مؤلف سعی کرده با موضوع ارتباط داشته باشد مشخص می‌شود، که به عنوان نمونه می‌توان به عنوان پاراگراف «نسبت راه‌های ناهموار» اشاره کرد که متن آن به «راهی پیش آمد به غایت ناهموار...»^۱ آغاز می‌شود.

تاریخ امیر خسرو بر اساس شیوه تاریخ‌نویسی زمانی مرتب نیست، اما او سعی کرده در قالب شعر، تا حد اطلاع خود، تاریخ وقایع را علاوه بر سال، به روز و هفته و ماه نیز ذکر کند. وی در تألیف خزائن الفتوح از مشاهداتش بهره‌گرفته و به نظر می‌رسد که یادداشت‌های شخصی نداشته است، چنانکه در این باره می‌گوید:

”بعضی از آنچه معاینه گشته است، به اندازه تخیل خویش چنانچه روی دهد نمودار کنم، تا اگر عیب بینان را در مطبوعات بنده شکمی است دفع گردد“^۲.

خزائن الفتوح به سبک مصنوعی و به گفته ریو، با تقلیدی آشکار از تاج‌المآثر نوشته شده است.^۳ خیال‌پردازی، توصیفات، تشبیهات، کنایات و ابیات فراوان به کار رفته در این کتاب، حکایت از ذوق و تبحر مؤلف در شعر و ادب دارد، اما گاه این توصیف و تشبیه به حدی است که مؤلف از شرح واقعه اصلی دور افتاده و گویا بیشتر توجهش به جنبه ادبی اثر است تا روایت تاریخ^۴، و از همین نظر است که این کتاب را می‌توان به جز یک اثر تاریخی، اثر ادبی نیز دانست.

تبحر امیر خسرو در زبان‌های عربی و فارسی و چند زبان و لهجه هندی، سبب شد تا وی در این کتاب به میزان بسیاری از اشعار عربی (۸۶ بیت)، فارسی و لغات هندی استفاده کند. اگرچه او خود می‌گوید: ”نخواستم که هیچ نظم بیگانه، نه از عربی و

۱. برای نمونه نک: همو، ص ۸-۱۵۷؛ برای اطلاع بیشتر نک: مشایخ فریدنی، ص ۳۰.

۲. امیر خسرو، ص ۷۴.

۳. ریو، همان.

۴. برای نمونه نک: امیر خسرو، ص ۹-۶۸، ۷۴-۵، ۹۲، ۱۴۰.

فارسی سرقلم را سیه گرداند و روی صفحه را ابلق^۱، اما گاه بنابه ضرورت اشعاری ساخته که با موضوع مورد بحث او هماهنگی داشته باشد، که به عنوان نمونه می‌توان به رسیدن لشکر سلطان به سلطان‌پور به عرف ایرج‌پور اشاره کرد که وی در این خصوص چنین سروده:

لشکر سلطان ایرج بنده را چار روزی در آن منزل مقام^۲

از دیگر نکات حائز اهمیت این اثر، آن دسته از توصیفات امیر خسرو است که در آنها تأثیر فرهنگ ایرانی به خوبی دیده می‌شود، که تشبیه سلطان علاءالدین محمد به آرش کمان‌گیر شاهنامه از آن جمله است.^۳

اگرچه خزائن الفتوح محدود به تاریخی خاص در مکانی خاص از هند است، اما سبک ارائه مطالب از یک سو و اطلاعات دقیق بسیاری که امیر خسرو از شرح وقایع و جزئیات فتوحات و جنگ‌های شرح داده شده در این کتاب می‌دهد و توصیفات وی از وضعیت اجتماعی و زندگی عامه مردم در رویارویی با این وقایع از سوی دیگر، ویژگی خاصی بدین اثر بخشیده که در آثار دیگر کمتر به چشم می‌خورد. تصاویری که امیر خسرو از رویارویی مردم با این حوادث ارائه می‌کند در هیچ یک از منابع دیگر این دوره به چشم نمی‌خورد، که این خصوصیت می‌تواند به سبب نوع دید وی به رویدادها و اوضاع اجتماعی باشد، توجه و دقتی که در مثنوی‌های او نیز دیده می‌شود. از مؤرخان برجسته‌ای که برای تألیف تاریخ خود از این اثر استفاده کرده‌اند، می‌توان از ضیاءالدین برنی نام برد که بارها برای تأیید گفته‌هایش به خزائن الفتوح مراجعه کرده است.

نسخ متعددی از خزائن الفتوح در کتابخانه‌های مختلف موجود است.^۴ این کتاب به کوشش محمد وحید مرزا استاد دانشگاه لکهنو با پیشگفتاری به انگلیسی و با ضمایمی مفصل، شامل آیات قرآنی مندرج در کتاب، ابیات عربی با ترجمه فارسی

۱. برای نمونه نک: امیر خسرو، ص ۱۷۱.

۲. همان، ص ۷۵.

۳. همان، ص ۳۴.

۴. نک: منزوی، احمد: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۷ ش، ج ۱۰، ص ۳۹۲.

آنها، شرح الفاظ و عبارات متن، که این قسمت کمک بسیاری به خواننده ناآشنا با اصطلاحات و معانی لغات دشوار می‌کند، و در نهایت فهرست اسامی اشخاص اماکن، در سال ۱۹۵۴ م در هند به چاپ رسیده و همین تصحیح در ۱۹۷۵ م در لاهور تجدید چاپ شده است.

خلاصه‌ای از خزائن الفتوح از ضیاءالدین احمد نیر رخشان^۱ و خلاصه‌ای دیگر که توسط بهگون‌داس تهیه شده، به شماره‌های Or.2048 و Or.2055 جزو شماره VII ا مجموعه‌ای در کتابخانه موزه بریتانیا موجود است.^۲

منابع

۱. خسرو دهلوی، امیر خسرو بن امیر محمود: خزائن الفتوح، به تصحیح محمد وحید مرزا لاهور، ۱۹۷۶ م.
۲. ریپکا، یان و دیگران: تاریخ ادبیات ایران، ترجمه عیسی شهابی، تهران، ۱۳۶۵ ش.
۳. شبلی نعمانی، شمس‌العلماء محمد شبلی: شعرالعجم، ترجمه فارسی «تاریخ شعر و ادبیات در ایران» از سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، انتشارات کتابفروشی ابن سینا، تهران، ۱۳۶۳ ش.
۴. صفای سمنانی، دکتر ذبیح الله: تاریخ ادبیات در ایران، تهران، ۱۳۵۵ ش.
۵. مشایخ فریدنی، محمد حسین: «امیر خسرو دهلوی، طوطی هند»، کیهان فرهنگی، س ۴، تهران، ۱۳۶۹ ش.
۶. منزوی، احمد: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۷ ش.
7. Rieu, Charles: *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Oxford, 1960.
8. Schimel, A.: "Amir Kosrow Dehlavi", *Encyclopaedia Iranica*, New York, 1985.

۱. برای وی نک: ریو، ۴۴۶/۳ و ۱۰۴۵/۳.